

PAWEŁ ODZIOMEK

UPJPII, Kraków

ORCID: 0000-0002-8611-7714

Motywy chrzcielne w odnowionych obrzędach pogrzebu

Baptismal motives in the new rites of the christian funeral

Abstract

The motives of baptism contained in the rites of the funeral constitute the subject of this article, which testifies the mutual relation of the liturgical celebrations. The relation between baptism and funeral is very interesting, although not so popular. The inspiration of writing this article came from the funeral rites, that in one of the initial phrases speak about God's accomplishing action of the baptismal initiation.

Comparative analyses indicate common sources of the celebrations, as well as mutual references on theological and semantical levels. The considered data have been presented in three aspects: paschal, eschatological, and mystagogical, referring the process of Christian initiation. Both rites, that of baptism and of the funeral are rooted in the Paschal Mystery of Jesus Christ, which introduce man into the depth of faith and new quality of life.

The article can contribute to better understanding of the baptismal rites and the funeral rites, as well as the unity of the sacraments and sacramentals. The study may also help in preparing the funeral homilies and also catechesis and conferences on the liturgical celebrations. It may trigger an interest for further systematic reflection and research on this subject.

Keywords: Baptism, Funeral, Initiation, Eschatology, Paschal Mystery.

Abstrakt

Motywy chrzcielne zawarte w obrzędach pogrzebu to temat niniejszego artykułu, który świadczy o wzajemnej relacji obu celebracji liturgicznych. Relacja między chrztem i po-

grzebem jest bardzo ciekawa, choć mało popularna. Inspiracją do napisania tego artykułu stały się słowa z obrzędów pogrzebu: „Niech Bóg dokończy w Tobie dzieła, które rozpoczął na chrzcie świętym”.

Analiza porównawcza wskazuje wspólne źródła obu celebracji, jak również pokazuje wzajemne odniesienia na poziomie teologicznym, semiotycznym i semajologicznym. Okazuje się bowiem, że oba obrzędy mają wspólne źródła, nawiązują do siebie nawzajem, i dotyczą sytuacji egzystencjalnej człowieka. Tematyka wzajemnej relacji została ukazana na trzech płaszczyznach: paschalnej, eschatologicznej i inicjacyjnej, ponieważ po przeanalizowaniu rytuałów zarówno chrzest, jak i pogrzeb nawiązują do Misterium Paschalnego Jezusa Chrystusa, otwierają i poszerzają perspektywę eschatologiczną i wprowadzają człowieka w głębsze przeżywanie wiary i nową jakość życia.

Artykuł może być przydatny w lepszym zrozumieniu obrzędów chrztu oraz obrzędów pogrzebu, posłużyć jako pomoc w procesie przygotowania homilii obrzędowych, może być również wykorzystany do przygotowania katechez i konferencji na temat celebracji liturgicznych.

Słowa kluczowe: chrzest, pogrzeb, inicjacja, eschatologia, Misterium Paschalne.

1. Wstęp

W liturgii pogrzebu, przed pokropieniem trumny z ciałem zmarłego, kapłan wypowiada słowa: „Wszchemogący Bóg odrodził cię z wody i Ducha Świętego na życie wieczne, niech zatem dopełni dzieła, które rozpoczął na chrzcie świętym”¹. Słowa te otwierają nas na szeroko pojęty związek sakramentu chrztu z obrzędami pogrzebu. Okazuje się bowiem, że choć obrzędowi tym przypisywana jest różna godność, to zarówno sakrament chrztu, jak i obrzędy pogrzebu mają ze sobą wiele wspólnego. Fascynujący związek pomiędzy początkiem a końcem stał się inspiracją do napisania tego artykułu, który ma na celu odnalezienie wspólnych aspektów łączących początek życia chrześcijańskiego, to jest chrzest, i jego obrzędowe zakończenie tu na ziemi, czyli pogrzeb.

Wzajemna relacja pomiędzy pierwszym sakramentem wtajemniczenia chrześcijańskiego a odnowionymi obrzędami pogrzebu rozpatrywana może być na wielu płaszczyznach teologii, jednak najważniejszą zdaje się być płaszczyzna liturgiczna. Synteza ta, choć wydaje się interesująca, nie jest właściwie dostrzegana. Te-

¹ Obrzędy ostatniego pożegnania. *W Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów polskich. Wydanie drugie uzupełnione*. 2008. Katowice: Księgarnia św. Jacka, 65.

matykę sakramentów, szczególnie sakramentów wtajemniczenia chrześcijańskiego i sakramentaliów, podejmuje się często, ale rozdzielnie. Odnowione obrzędy stają się coraz powszechniej tematem wielu sympozjów naukowych. Pojawia się również wiele artykułów, które rozwijają tę tematykę, ale wśród pozycji naukowych trudno jest odnaleźć takie, które wprost opisywałyby ten związek obu obrzędów. Jedynym tekstem wprost poruszającym sprawę związku chrztu i pogrzebu jest artykuł o. Jacka Salija, który w 1969 r. ukazał się na łamach czasopisma „Homo Dei” pod tytułem: *Pogrzeb chrześcijański jako uobecnienie tajemnicy chrztu*².

Głównym źródłem badań w niniejszym opracowaniu są odnowione rytuały chrztu i pogrzebu³, które oprócz samych tekstów liturgicznych zawierają dekryty, wprowadzenia i instrukcje oraz propozycje liturgii słowa. Materiał ten pozwolił na wyszczególnienie trzech aspektów wiążących wspomniane okoliczności liturgiczne, które stanowią trzy części tego artykułu: aspekt paschalny, eschatologiczny i inicjacyjny.

2. Aspekt paschalny

Podstawową płaszczyzną jest Misterium Paschalne Jezusa Chrystusa jako centrum historii zbawienia i źródło odkupienia. To właśnie Chrystus i Jego zbawcze działanie stają się źródłem⁴ i początkiem sakramentów i liturgii Kościoła. W swojej książce *Misterium paschalne* Louis Bouyer akcentuje że „cała liturgia chrześcijańska jest tylko wiecznym ponawianiem misterium Chrystusa cierpiącego, umierającego i zmartwychwstającego”⁵. Rozważając tematykę paschalną w życiu człowieka, dotykamy zasadniczo całościowej antropologii chrześcijańskiej. W opracowaniach na temat człowieka w wizji chrześcijańskiej możemy napotkać wiele powiązań z Chrystusem, a to automatycznie przeprowadza nas w Jego Misterium Paschalne. Bp Wacław Świerżawski⁶ śmiało nazywa to połączenie nie tylko

² Jacek Salij. 1969. „Pogrzeb chrześcijański jako uobecnienie tajemnicy chrztu”. *Homo Dei* 38: 180–187.

³ „*Obrzędy chrztu dzieci*”, „*Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych*”, „*Obrzędy pogrzebu*” przystosowane do zwyczajów diecezji polskich. Ponadto ich teologiczne wprowadzenia oraz formularze Mszy św. obrzędowych, chrztu i pogrzebu w: *Mszał rzymski dla diecezji polskich*. 2009. Poznań.

⁴ KL 61: „(...) liturgia sakramentów i sakramentaliów sprawia, że prawie każde wydarzenie życia (...) zostaje uświęcone przez łaskę Bożą wypływającą z paschalnego misterium męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, z którego czerpią swoją moc wszystkie sakramenty i sakramentalia (...)”.

⁵ Louis Bouyer. 1973. *Misterium paschalne*. Tłum. Andrzej Zuberbier. Kraków: Wydawnictwo Znak, 51.

⁶ Tamże, s. 433–434.

chrześcijańską antropologią paschalną, lecz swoistym „humanizmem paschalnym”. Analizując dokumenty soborowe i wprowadzenia do obrzędów, można sformułować tezę, że człowiek to istota paschalna (*homo paschalis*).

Podstawą biblijną niniejszego stwierdzenia jest fragment z Listu do Rzymian (por. Rz 6,3-4), który mówi, że każdy człowiek ochrzczony zostaje połączony z Chrystusem, razem z Nim umiera, razem z Nim zostaje pogrzebany i razem z Nim powstaje z martwych do nowego życia⁷. Podobne stwierdzenie znajdziemy w Drugim Liście św. Pawła Apostoła do Tymoteusza. „Nauka to zasługująca na wiarę: Jeżeliśmy bowiem z Nim współumarli, wspólnie z Nim i żyć będziemy” (2 Tm 2,11).

Wprowadzenia ogólne i teologiczno-pastoralne zawarte w analizowanych obrzędach świadczą o ścisłej więzi chrztu i pogrzebu, wskazując na Misterium Paschalne. Ukazują one to Misterium jako konstytuujące i jednoczące całą liturgię. Widać dzięki temu, że obrzędy chrztu i pogrzebu nie stoją do siebie w opozycji, lecz są niejako współlistotne, gdyż swoje znaczenie czerpią z Misterium Paschalnego Jezusa Chrystusa, choć mają różną rangę. Kościół naucza we wprowadzeniach teologiczno-pastoralnych, że przez te święte obrzędy sprawuje on pamiątkę i urzeczywistnia Misterium Paschalne w życiu całej społeczności Kościoła i konkretnego człowieka. Już w pierwszym punkcie wprowadzenia ogólnego do Obrzędu Chrztu Dzieci, czytamy, że każdy ochrzczony człowiek przez sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego przeżywa Misterium Paschalne wspólnie z Jezusem Chrystusem. Razem z Nim umiera, razem z Nim zostaje pogrzebany i w końcu razem z Nim przechodzi do nowego życia. Przez sprawowanie świętej liturgii z całym ludem Bożym celebrować, upamiętniać, a nade wszystko rzeczywiście uobecnić śmierć i zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa⁸.

Podobnie pierwszy punkt wprowadzenia teologiczno-pastoralnego obrzędów pogrzebu⁹ naprowadza nas na paschalny charakter obrzędów pogrzebu oraz na paschalny wymiar śmierci człowieka. Wzajemna relacja chrztu i pogrzebu jako czynności liturgicznych ma zatem u swoich podstaw Misterium Paschalne. Obydwa wprowadzenia nawiązują do myśli Listu św. Pawła do Rzymian: „Zatem przez chrzest zanurzający nas w śmierć zostaliśmy razem z Nim pogrzebani po to, abyśmy i my wkroczyli w nowe życie” (Rz 6,4) oraz do Drugiego Listu do Tymoteusza (por. 2 Tm 2,11)¹⁰. Przez te fragmenty Pisma, sparafrazowane w wyżej wymienionych wprowadzeniach, możemy zobaczyć, że współczesna interpretacja Misterium

⁷ Por. KKK 1127.

⁸ Por. *Wprowadzenie ogólne OCD i OCWD*, 1.

⁹ Por. *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne OP*, 1.

¹⁰ Por. też: Kol 2,12; Rz 6,8; Ga 2,19; Ef 2,5.

Paschalnego jako źródła obu obrzędów nie jest nowością, lecz kontynuacją nauczania Kościoła od czasów apostołskich.

Wprowadzenie do obrzędów pogrzebu wspomina znaczenie chrztu świętego i używa jego obrazowej definicji, która zawarta jest także we wprowadzeniu do obrzędów chrztu, a mianowicie chrzest jako „wszczepienie w Chrystusa”. Człowiek przez obmycie wodą zostaje zanurzony w śmierci razem z Chrystusem, a z chwilą wyjścia z niej zostaje wprowadzony do nowego życia, co potwierdza teoria *homo paschalis*. Misterium Paschalne nie tylko jest źródłem sakramentu chrztu, lecz w liturgii sakramentalnej jest ono urzeczywistniane. Człowiek zostaje przeprowadzony ze śmierci dla grzechu do życia w łasce¹¹; podobnie i przez śmierć chrześcijanin jest wprowadzany z życia doczesnego do życia wiecznego. Teksty wprowadzające do obu obrzędów nawiązują do charakteru paschalnego oraz wspólnie odnoszą się do znaczenia sakramentu chrztu świętego jako zapoczątkowania Misterium Paschalnego w życiu człowieka¹². Wprowadzenia zalecają również takie sprawowanie obrzędów, aby jaśniej wyrażona została tajemnica Misterium Paschy¹³.

Odwołanie się wprost do obrzędów pozwala dostrzec, że motywy te w przypadku dzieci pojawiają się już w „obrzędzie przyjęcia dzieci”¹⁴, kiedy pada pytanie o wybór imienia. Pytanie to już sygnalizuje przemianę natury ontologicznej¹⁵, ponieważ Bóg wzywa każdego po imieniu (por. Iz 43; J 10,3). Nadanie imienia prowadzi do innej rzeczywistości i symbolizuje pewien *transitus*¹⁶. Nawiązanie do Misterium Paschalnego, a właściwie jego skutków, znajdujemy w modlitwie z egzorcyzmem: „Wszchemogący wieczny Boże, Ty posłałeś na świat swojego Syna, aby oddalił od nas moc szatana, ducha nieprawości, a człowieka wyrwanego z ciemności przeniósł do przedziwnego Królestwa Twojej światłości (...)”¹⁷.

Wyakcentowana została w tych słowach misja, jaką Bóg powierzył swojemu Synowi, aby uwolnił ludzi spod władzy szatana (por. Kol 1,13n; Hbr 2,14-15)¹⁸ i uzdolnił ich do wyznania wiary w tajemnicę Paschy Chrystusa i wejścia

¹¹ Por. *Wprowadzenie ogólne OCD i OCWD*, 6.

¹² Por. *Wprowadzenie ogólne do OCD i OCWD*, 1,6; *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne OP*, 1; *Instrukcja liturgiczno-duszpasterska episkopatu polski o pogrzebie i modlitwach za zmarłych*, OP, 1.

¹³ Por. OP, *Dekret Kongregacji Kultu Bożego zatwierdzający nowe „Obrzędy pogrzebu”*.

¹⁴ Por. OCD 37.

¹⁵ Por. Stanisław Czerwik, Józef Kudasiewicz, Jan Łach, Alfons Skowronek. 1973. *Sakrament chrztu. Liturgia, teologia, Pismo św.* Katowice: Księgarnia św. Jacka, 85.

¹⁶ OCD 41.

¹⁷ OCD 54.

¹⁸ Por. Czerwik, Kudasiewicz, Łach Skowronek. 1973. *Sakrament chrztu*, 93. Por. OCD 55.

w to Misterium, a przez nie w „trynitarne życie Boga”¹⁹. Sam moment chrztu poprzedzony jest ostatnim pytaniem – o zgodę na włączenie w to Misterium²⁰. Tę tajemnicę realizuje Kościół przez sakramentalny znak chrztu, powołując jednocześnie neofitę do udziału w funkcji Chrystusa proroka, kapłana i króla²¹. Kąpiel chrzcielna, obmycie przez zanurzenie lub polanie wodą podkreśla udział w tajemnicy śmierci i zmartwychwstania, która usposabia człowieka do nowego życia w Bogu²² i uczestnictwa w posłannictwie Kościoła, do którego został włączony²³.

W obrzędach wyjaśniających sakramentu chrztu jakimi są nałożenie białej szaty i zapalenie świecy, ukazane są symbolicznie przez białą szatę i światło skutki ontycznej przemiany człowieka, które stanowią owoce paschy: przyobleczenie w Chrystusa i światłość Chrystusa, którą stają się nowo ochrzczeni.

Teksty obrzędów pogrzebu również przepełnione są tematyką paschalną. Wątki paschalne występują już w pierwszej stacji w formule pozdrowienia wiernych: „Miłość Boga Ojca, który wskrzesił z martwych Jezusa i przywróci do życia nasze śmiertelne ciała mocą swojego ducha, niech was napełni pokojem i pozostanie z wami”²⁴. W tych słowach wyrażona zostaje nadzieja płynąca ze zmartwychwstania Chrystusa, że tak jak Jego Ciało wskrzeszone zostało do życia tak i mocą tego Misterium do życia powróci ciało osoby zmarłej, której obrzędy pogrzebowe się odbywają, ale także wszystkich wierzących w Chrystusa²⁵. Zmartwychwstanie opisane zostało jako źródło żywej nadziei. Bóg bowiem, wedle modlitwy, przez zmartwychwstanie Chrystusa zrodził nas do owej żywej nadziei. Rękojmią tych pozdrowień i pocieszeń jest fakt, że Chrystus sam jest zmartwychwstaniem i życiem, a wiara w Niego zapewnia życie wieczne²⁶.

Prawdy o zmartwychwstaniu, całym Misterium Paschalnym i jego znaczeniu dla życia człowieka zostały wyrażone również w modlitwach za zmarłych i w mo-

¹⁹ Por. Bogusław Nadolski. 1992. *Liturgika*. T. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*. Poznań: Pallottinum, 43.

²⁰ OCD 68.

²¹ Por. Tomasz Biszko. 2009. „Sakrament chrztu św. w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego”. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 8, 1 (14): 50.

²² Por. Czerwik, Kudasiewicz, Łach, Skowronek. 1973. *Sakrament chrztu*, 105.

²³ OCD 70.

²⁴ OP 43C.

²⁵ OP 43D.

²⁶ Por. Adelajda Sielepin. 2012. *Eschatologia w obrzędach pogrzebu katolickiego*. W *Studia liturgiczne*. T. 8. Red. Czesław Krakowiak, Waldemar Pałęcki, 72. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

dlitwie za pogrążonych w żałobie²⁷. W tych wszystkich modlitwach niczym refren przewija się odniesienie do Misterium Paschy. Zmartwychwstanie ukazane jest jako coś możliwego dla każdego człowieka, w myśl, że skoro Chrystus zmartwychwstał, to i my podobnie zmartwychwstaniemy dzięki Jego zbawczemu działaniu, bo On – jak głosi kolejna modlitwa – „wydał się na śmierć”, abyśmy mogli przejść ze śmierci do życia, jeśli byliśmy złączeni z Chrystusem²⁸. Sformułowania zawarte w tych wezwaniach nawiązują do sakramentu chrztu świętego, który jest początkiem sakramentalnego życia człowieka, życia z Chrystusem i w Chrystusie, a człowiek występuje jako istota *homo paschalis*.

Pogrzeb chrześcijański nie tylko posiada rys paschalny, ale jest po prostu Paschą celebrowaną na jednym z końcowych etapów w czasie²⁹. Podczas ostatniego pożegnania przewidziany został obrzęd pokropienia i okadzenia ciała złożonego w trumnie, przy której stoi paschał. Według chrześcijańskiej tradycji paschału używa się nie tylko w okresie wielkanocnym³⁰, ale również podczas dwóch wydarzeń w życiu człowieka opisywanych w niniejszym artykule. Zarówno liturgia chrzcielna, jak również liturgia pogrzebowa przewidują w zwyczajnej formie użycie świecy symbolizującej Chrystusa zmartwychwstałego i uwielbionego. Pokropienie wodą następuje kilkakrotnie. W pierwszej formie pogrzebu, zawierającej stację w domu zmarłego, kapłan będący w nim obecny kropi wodą święconą ciało złożone do trumny³¹, nie wypowiadając przy tym żadnej formuły. Podczas obrzędu ostatniego pożegnania kapłan mówi: „Wszzechmogący Bóg odrodził cię z wody i Ducha Świętego na życie wieczne, niech zatem dopełni dzieła, które rozpoczął na chrzcie świętym”³², po czym następuje trzykrotne pokropienie wodą święconą. To pokropienie jest przypomnieniem tajemnicy, jaka dokonała się na chrzcie świętym. Jest to nie tyle znak dla zmarłego, co znak dla zebranych, by mieli ufność, że ten, „który przez chrzest stał się przybra-

²⁷ „...Niech dusza jego nie dozna cierpień, a gdy nadejdzie wielki dzień zmartwychwstania i odpłaty, racz go (ją), Panie, wskrziesić ze Świętymi i wybranymi...”, OP 47B; „Panie Jezu, nasz Zbawiciel, Ty wydałeś się na śmierć, aby wszyscy ludzie mogli dostąpić zbawienia i przejść ze śmierci do życia [...] Panie, święty i nieśmiertelny, który przez śmierć swoją otworzyłeś Twoim wiernym bramy życia...”, OP 47C; „...Twój Syn, a nasz Pan zwyciężył naszą śmierć i zmartwychwstając przywrócił nam życie...”, OP 47.

²⁸ „...Prośmy Boga, aby N., który(a) przez chrzest stał(a) się przybrany(m) dzieckiem Bożym i w ciągu życia karmił(a) się Ciałem Chrystusa, teraz został(a) wezwany(a) na ucztę dzieci Bożych w niebie i razem ze Świętymi stał(a) się dziedzicem obiecanej nagrody wiecznej...” OP 63A. Por. „Pożegnajmy zmarłego (zmarłą) N. Przez całe życie pracował(a) i cierpiał(a) z Chrystusem...”, OP 63B.

²⁹ Marian Piszczak. 1980. „Teologia modlitwy za zmarłych według rytuału «Obrzędy pogrzebu»”. Ruch Biblijny i Liturgiczny 3: 130.

³⁰ Por. Kazimierz Lijka, 2007. *Rewaloryzacja roli paschału w odnowionej liturgii Wigilii Paschalnej*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, 58.

³¹ OP 44.

³² OP 65.

nym dzieckiem Bożym”, teraz ogląda swojego Ojca³³. Wspólnota Kościoła, prosząc, by „Bóg dokończył dzieła, które rozpoczął na chrzcie świętym”³⁴, prosi, by złączył zmarłego z Chrystusem w jedno poprzez zmartwychwstanie³⁵. Kolejne pokropienie ma miejsce przy trzeciej stacji – „przy grobie”³⁶.

W czwartym wezwaniu modlitwy powszechnej przy grobie przypomniana zostaje tajemnica chrztu świętego i sakramentalnego obmycia wodą: „Jezu, Ty obmyłeś naszego brata (naszą siostrę) wodą chrztu i w sakramencie bierzmowania obdarzyłeś go (ją) Duchem Świętym, przyjmij go (ją) do grona swoich wybranych”³⁷. Na koniec przewidziane jest pokropienie trumny przed złożeniem do grobu; wówczas prowadzący obrzędy wypowiada słowa: „Niech Bóg da tobie pić ze źródła wody życia”³⁸.

We wszystkich tych modlitwach kreśli się niejako perspektywę pośmiertną, mającą swój początek dla człowieka w sakramencie chrztu, a źródło w tajemnicy Misterium Paschalnego. Tematyka paschalna jest obecna nie tylko w modlitwach i symbolice, ale również w słownictwie obu obrzędów. Najczęściej Misterium Paschalne zarówno w odniesieniu do działania Chrystusa, jak i jego realizacji w życiu człowieka uwidacznia się w takich słowach, jak: zmartwychwstanie, przejście, oczyszczenie, obmycie, odpuszczenie grzechów, śmierć, cierpienie, przybranie za dzieci Boże. Nadmienić należy, że Misterium Paschalne nie tylko jednoczy oba obrzędy, ale także teksty obrzędów nawzajem do siebie nawiązują. W chrzcie wiele razy pojawia się tematyka śmierci, a obrzędy pogrzebu odnoszą do życia wiecznego i skutków chrztu.

3. Aspekt eschatologiczny

Kolejnym z ważnych aspektów liturgii chrzcielnej i pogrzebowej jest rzeczywistość eschatyczna³⁹, która pozwala zwrócić uwagę człowieka na to, co niedostrzegalne dla ludzkich zmysłów. W soborowej Konstytucji o liturgii świętej

³³ OP 63 A.

³⁴ OP 65.

³⁵ Por. Krzysztof Konecki. 1980. „Paschalna wymowa symboli odnowionych obrzędów pogrzebu”. *Ateneum Kapłańskie* 430: 204.

³⁶ OP 71.

³⁷ OP 72.

³⁸ OP 75.

³⁹ Zob. Adelajda Sielepin. 2005. *Eschatologiczne powołanie człowieka w świetle chrześcijańskiej inicjacji*. W *Ku liturgii nadziei*. Księdzu dr. Bolestawowi Margańskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin. Red. Robert Biel, 129–145. Tarnów: Biblos.

czytamy, że każda liturgia ziemską jest przedsmakiem czy zadatkami liturgii niebiańskiej⁴⁰. Słowa te ukazują liturgię jako coś, co oprócz widzialnej formy ma jeszcze o wiele głębszy wymiar i o wiele większe znaczenie w sferze niewidzialnej. Liturgia jest pewnego rodzaju amalgamatem, w którym sprawy Boskie łączą się ze sprawami ludzkimi⁴¹. Zapowiedź uczestnictwa w przyszłej chwale zbawionych, zawarta w Objawieniu i powtarzana w Tradycji Kościoła⁴², jest argumentem za istnieniem rzeczywistości pozaziemskiej, która przygotowana została dla nas w Niebie, a co do której dostęp *hic et nunc* osiągnąć można dzięki uczestnictwu w liturgii ziemskiej⁴³.

Chociaż obrzędy chrztu i pogrzebu dokonują się w czasie, to wychodzą poza jego granice, a chrzest to sakrament, który dokonuje ontycznej zmiany w człowieku⁴⁴, otwiera przed nim nową perspektywę i nakierowuje na nowy cel, jakim jest wieczność. Eschatologiczny wymiar obrzędów nie jest jednak tylko gwarancją życia wiecznego – jest równocześnie zadaniem, które otrzymali wszyscy wspominający pamiętkę zmartwychwstania⁴⁵. Punktem źródłowym aspektu eschatologicznego liturgii jest Misterium Paschalne, które rozpoczyna i ukierunkowuje na eschatyczną przyszłość. Pytanie o eschatologiczne ujęcie relacji chrztu i pogrzebu, to pytanie o relację człowieka do Boga, a dokładniej: o miłość i zjednoczenie⁴⁶. Ten wymiar eschatologii podkreślał szczególnie Jan Paweł II w kontekście personalizmu chrześcijańskiego⁴⁷. Sakrament chrztu jest momentem, w którym człowiek wychodzi w stronę Boga, wychodzi na Jego spotkanie. To swoisty *exodus* nowego stworzenia na powitanie Pana. Spotkania te dokonują się także przez cały czas ziemskiej wędrówki w liturgii i w sakramentach, a ostateczne dopełnienie i spotkanie, jak ufamy, ma miejsce w momencie śmierci, a dla ludzi żegnających zmarłego stanowi doświadczenie wiary w obrzędach pogrzebu.

⁴⁰ KL 8: „Ziemską liturgią daje nam przedsmak uczestnictwa w liturgii niebiańskiej sprawowanej w świętym mieście, Jeruzalem”.

⁴¹ MR, *Orędzie wielkanocne*, s. 155.

⁴² Por. Adelajda Sielepin. 1996. *Chrystus pośród was Nadzieja chwały*. Sandomierz, 31.

⁴³ Por. Wojciech Rzemieński. 2012. *Eucharystia liturgią nieba i ziemi*. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 19.

⁴⁴ Bogusław Nadolski. 2008. „Teologiczne znaczenie wyrażenia: «wspomnienie chrztu»”. *Anamnesis* 53: 53–54.

⁴⁵ Jan Decyk. 2011. „Pascha jako szczyt roku liturgicznego”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 24 (1): 107–120.

⁴⁶ Joseph Ratzinger. 1985. *Eschatologia, śmierć i życie wieczne*. Tłum. Marek Węclawski. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 112.

⁴⁷ Por. Izabella Smentek. 2011. „Eschatologia w ujęciu Jana Pawła II”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 24: 81–93.

Wymiar eschatologiczny jest także warunkiem *sine qua non* dla zaistnienia samej liturgii, ponieważ niemożliwym jest oddzielenie chrześcijańskiej liturgii od eschatonu, od Boga, który jest spełnieniem, od Chrystusa zmartwychwstałego i od całego *communio sanctorum*⁴⁸. Liturgia bowiem „oznacza udział, oczywiście zaczątkowy i niedoskonały, w tym uwielbieniu, które Bogu składają w Niebie wszyscy aniołowie i święci, na czele z Najświętszą Maryją Panną”⁴⁹. Reasumując: liturgia jest najważniejszym sposobem uświęcenia człowieka, a także budowania jego wewnętrznej integralności⁵⁰. Co ciekawe, w ujęciu zachodnim liturgia jawi się jako uczestnictwo w liturgii niebieskiej, to jakby wyjście ze świata i wejście w wieczność. Teologia wschodnia wskazuje i podkreśla odwrotny kierunek, w którym liturgia sprowadza Niebo na ziemię⁵¹.

Zarówno aspekt teologiczny, jak i semajologiczny pozwalają odkryć wzajemne powiązania obrzędów chrztu i obrzędów pogrzebu na płaszczyźnie eschatologicznej. Chrzest i pogrzeb są momentami, w których wspólnota Kościoła celebruje spotkanie konkretnego człowieka z Bogiem, który nie jest końcem naszego istnienia, ale kresem dającym rzeczywistość Pełnię. Chrzest jest otwarciem na tego, Który jest, Który był i Który przychodzi, pogrzeb to celebrowanie wejścia człowieka zmarłego do ostatecznego eonu, w którym jednoczy się ze swoim Stwórcą już bez przeszkód i bez pośrednictwa liturgii. Dwie liturgie na historycznej linii czasu nie pozostają bez połączenia z tymi, które są pomiędzy nimi, a szczególnie z Eucharystią, w której człowiek „kosztuje” Nieba i zażywa „antidotum na śmierć”⁵². Również inne sakramenty i sakramentalia prowadzą człowieka na spotkanie z Pełnią, do której człowiek wierzący pielgrzymuje, a którą doświadczyć może również w liturgii ziemskiej. Jest to bowiem pewnego rodzaju, przedziwna łączność i ciągłość wydarzeń eschatycznych w życiu człowieka.

Eschatologiczność obrzędów zarówno chrztu, jak i pogrzebu potwierdza ich wzajemnie bliską relację, ukazuje motywy chrzcielne w obrzędach pogrzebu i w sposób anamnetyczny powraca do tamtych wydarzeń, zapoczątkowanych na chrzcie, a dopełnianych w chwili śmierci i celebrowanych w obrzędzie pogrzebu. Zarówno

⁴⁸ Por. Ratzinger. 1985. *Eschatologia*, 178.

⁴⁹ Maciej Zachara. 2012. Eschatologiczny wymiar chrztu i eucharystii w wybranych świadectwach z I tysiąclecia. W *A świętyni w nim nie dojrzałem... Liturgia i eschatologia*. Red. Krzysztof Porosło, 29. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.

⁵⁰ Por. Bogusław Migut. 2009. „Rok liturgiczny aktualizacją Misterium Chrystusa”. *Rocznik Teologiczny* 1 (56): 132.

⁵¹ Por. Przemysław Nowakowski. 2012. Eschatologiczny charakter liturgii wschodniej. W *A świętyni w nim nie dojrzałem...* Red. Krzysztof Porosło, 55.

⁵² Jan Paweł II. 2003. *Ecclesia de Eucharistia*. W: *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*, 168. Kraków:

słownictwo, a przede wszystkim Eucharystia stanowią potwierdzenie, że zarówno sakramenty, jak i sakramentalia wiążą się ze sobą w przestrzeni eschatycznej, odnosząc człowieka i jego etos jednoznacznie z tym, który jest Alfą i Omegą.

4. Aspekt inicjacyjny

Człowiek ochrzczony, przyjmując godność dziecka Bożego, staje się członkiem wspólnoty Kościoła, który prowadzi go do przeżywania w odpowiedni sposób synostwa Bożego⁵³. Zanim jednak stanie się nowym człowiekiem, musi przeżyć gruntowną przemianę, która przede wszystkim polega na wtajemniczeniu w Boże Misterium. Inicjacja to nie tylko wstępne wprowadzenie, ale życie chrześcijańskie. Inicjacja to wynik coraz głębszego i ontologicznego stawania się człowiekiem w Chrystusie, ale też jest to przekraczanie pewnych granic i możliwości, by wejść w jeszcze ściślejszą komunę z Chrystusem i Kościołem. Chrzest, nazywany bramą do życia i Królestwa Bożego⁵⁴, wprowadza człowieka w nowe życie. Rozpoczęcie nowego życia rozpoczyna również proces jego pogłębiania poprzez zacieśnianie relacji z Chrystusem⁵⁵.

Rozważając strukturę aktu chrzcielnego, moment przejścia, czy dokładniej: wyjścia z dawnego życia, przekroczenie progu, to jest bramy, jaką jest chrzest i wejście w przestrzeń nowego życia, zaobserwować można pewnego rodzaju dynamikę⁵⁶. Chrzest był nazywany także obrzędem przejścia⁵⁷, co wydaje się również uzasadnione ze względu na jego archetypy i nawiązanie do wydarzeń starotestamentalnych, które były zapowiedzią chrztu świętego⁵⁸. Pogrzeb to także moment przejścia z rzeczywistości ziemskiej do rzeczywistości czysto nadprzyrodzonej, duchowej, w której umierający staje w bardzo podobnej sytuacji, jaką wcześniej już przeżywał, lecz w wierze i dzięki liturgii. Moment śmierci nie jest momentem

⁵³ Por. Jan Hadalski. 2008. „Perspektywy rozwoju dziecięctwa Bożego”. *Anamnesis* 53: 85–86.

⁵⁴ OCD 3.

⁵⁵ Por. OCD 3; Adelajda Sielepin. 2011. *Traditio Symboli*. Inicjacja w rzeczywistości wiary w świetle obrzędu dla kandydatów do chrztu. W *Inicjacja liturgiczna*. Red. Adelajda Sielepin, 89. Kraków.

⁵⁶ Bogusław Nadolski. 2001. Chrzest sakramentem pielgrzymowania. W *Chrzest na nowo odczytany...* Red. Jan Decyk, 78. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

⁵⁷ Por. Sielepin. 2011. *Traditio Symboli*, 92.

⁵⁸ Henryk Witczyk. 2001. Przejście przez Morze Czerwone jako figura chrztu (Wj 13,17–15,18,21). W *Święte Triduum Paschalne*. Red. Czesław Krakowiak, Józef Kudasiewicz, Henryk Witczyk, 218–221. Kielce.

zakończenia, ale przejścia do nowego życia. Widoczny jest tu pewien dynamizm, swoisty dla rytuałów przejścia.

Liturgia chrzcielna wywiera zatem ogromny wpływ na chrześcijańskie przeżywanie tajemnicy śmierci. Wśród terminów, które określają tę tajemnicę, odnaleźć można: *mysterium mortis*⁵⁹. Podobne określenie występuje w przypadku inicjacji. *Mysterion* to rzeczywistość, w którą człowiek coraz głębiej wchodzi poprzez proces inicjacji, a konkretnie: to rzeczywistość zbawcza⁶⁰. Moment śmierci bywa czasem nieuchwytny, trudny z powodu bolesnych okoliczności, pomimo obrzędów Wiatyku, namaszczenia chorych i różnych modlitw przewidzianych na tę okoliczność. Dlatego celebrowanie tego wydarzenia przeniesiona zostaje w liturgii na moment pogrzebu. W obrzędach pogrzebu Kościół prosi o wprowadzenie zmarłego do nowego życia w pełni z Bogiem, by wypełniło się to dzieło, które zostało w nim rozpoczęte na chrzcie świętym⁶¹. W momencie chrztu człowiek został obdarzony życiem Bożym, teraz zaś jego doczesne życie w ziemskich warunkach zgasło, ale płonie w nim ogień życia, o którym przypomina nam palący się paschał. Zmarły nie umarł definitywnie, ale wszedł do nowego wymiaru życia, rozpoczętego na chrzcie⁶².

Dzięki takiemu ujęciu widzimy, że obydwa obrzędy stanowią pewnego rodzaju bramy, przez które człowiek przechodzi do nowego życia. W obu obrzędach widoczny jest dynamizm, który podkreśla zmienność i przemijalność ludzkiego życia w znaczeniu doczesnym. Nowe obrzędy pogrzebowe odnoszą się bowiem w pierwszym rzędzie do tych, którzy zostali wszczępieni w Chrystusa, wprowadzeni do nowego życia i królestwa dzieci Bożych⁶³.

Inicjacja nie odnosi się tylko do zmiany człowieka w sensie jednostkowym, ale także do zmiany jego statusu społecznego i eklezjalnego. Ochrzczony staje się częścią Kościoła – Mistycznego Ciała, które składa się z wielu członków, a jego Głową jest Chrystus (Kol 1,24). Wejście w to widoczne „Ciało Chrystusa” jest łatwiejsze do przyjęcia i zrozumienia z perspektywy ludzkiej w obrzędach chrztu. W momencie przyjęcia sakramentu chrztu wszczępienie we wspólnotę Kościoła nabiera niezniszczalnego charakteru⁶⁴. Dziecko lub kandydat do chrztu przynoszo-

⁵⁹ Por. Ladislaus Boros. 1974. *Mysterium mortis: człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*. Tłum. Bernard Białecki. Warszawa.

⁶⁰ Por. Stanisław Czerwik. 1981. Wtajemniczenie chrześcijańskie. W *Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego*. Red. Józef Kudasiewicz, 9. Warszawa.

⁶¹ OP 92.

⁶² Por. Piotr Nitecki. 1977. „Nowe «Ordo Exsequiarum» a Paschalne Misterium Chrystusa”. WST 15 (1): 97.

⁶³ Por. Nitecki. 1977. „Nowe «Ordo Exsequiarum» a Paschalne Misterium Chrystusa”, 97.

⁶⁴ KKK 1213.

ny jest (czy przyprowadzany) w uroczystej procesji do drzwi kościoła. Wchodząc do świątyni, wchodzi także we wspólnotę Kościoła. Kapłan po przedstawieniu dziecka, w krótkich słowach wyraża radość wspólnoty Kościoła z faktu, że ma ona nowego członka⁶⁵.

W przypadku pogrzebu także możemy mówić o inicjacji we wspólnotę Kościoła, ale już w innym wymiarze. Tak jak ziemskie życie nabiera znaczenia w świetle wiary w zmartwychwstanie, tak wspólnota Kościoła pielgrzymującego otrzyma swój doskonały i ostateczny kształt w Kościele triumfującym (Dz 3,21)⁶⁶. Wejście w ten Kościół w piękny sposób wyraża symbolika dwóch orszaków, w których widoczne jest także nawiązanie do chrztu. W pierwszej kolejności wyłaniają się dwa orszaki ze strony ludzkiej. Pierwszy to właśnie procesja, w której dziecko przynosi się do kościoła, by je ochrzcić, tak w obrzędach pogrzebu przynosi się do kościoła ciało zmarłego, aby prosić o jego zmartwychwstanie. Z drugiej zaś strony orszak pogrzebowy – procesja żałobna nie jest odprowadzeniem zmarłego na miejsce wiecznego spoczynku. Orszak, na czele którego niesiony jest krzyż – symbol męki i śmierci Chrystusa, następnie celebrans, trumna ze zwłokami zmarłego, a za nią rodzina i cała wspólnota Kościoła pielgrzymującego, to wyjście naprzeciw drugiej procesji, w której kroczą ci, którzy wyprzedzili nas w drodze do wieczności⁶⁷. Ten, który do tej pory należał do ziemskiej społeczności Kościoła, zostaje wprowadzony do wspólnoty Kościoła niebieskiego, a ci, którzy są już po tamtej stronie, prowadzą jego duszę przed oblicze Boga – miłosiernego Sędziego⁶⁸.

Potwierdzenie owej teologicznej wizji znajdziemy w śpiewie, który w odnowionej liturgii zastąpił śpiew *Libera me*⁶⁹, a mianowicie *Subvenite*⁷⁰ (Przybądźcie z nieba) – starego rzymskiego responsorium, które wyraża paschalną nadzieję Kościoła, ukazuje społeczny wymiar zbawienia, podkreśla żywotność relacji wspólnoty Kościoła ziemskiego i niebieskiego oraz potwierdza spotkanie tych wspólnot w liturgii pogrzebowej, zwanej także liturgią przejścia (*liturgia transitus*). Słowa responsorium kierują uwagę uczestniczących w pogrzebie właśnie na ten drugi orszak, który składa się z „mieszkańców chwały”⁷¹, „Świętych Bo-

⁶⁵ OCD 41.

⁶⁶ Por. KKK 702–716; LG 48–51.

⁶⁷ Nadolski. 1992. *Liturgika*. T. 3, 284.

⁶⁸ Nitecki. 1977. „Nowe «Ordo Exsequiarum» a Paschalne Misterium Chrystusa”, 99.

⁶⁹ Por. Piotr Wiśniewski. 2015. „Monodia łacińska w XLI Edycji Śpiewnika kościelnego ks. Jana Siedleckiego”. *Teologia i Człowiek* 30 (2): 125.

⁷⁰ OP 64.

⁷¹ Tamże.

zych⁷², „Aniołów⁷³, „rzeszy zbawionych⁷⁴ i wychodzi na spotkanie ze wspólnotą Kościoła pielgrzymującego, a przede wszystkim na spotkanie i przyjęcie duszy zmarłego. W poprzednim rytuale, z 1952 r., śpiew ten wykonywany był podczas wprowadzania trumny z ciałem do kościoła⁷⁵, co jeszcze bardziej eksponowało inicjację zmarłego w inną rzeczywistość wspólnoty Kościoła, a tym samym nawiązuje do sakramentu chrztu. Jak podczas chrztu wspólnota wierzących przynosi dziecko do kościoła, tak wspólnota przynosi ciało zmarłego, aby przekazać go wspólnocie Kościoła niebieskiego. Ważne dla tej symboliki jest sprawowanie Mszy św. przy ciele zmarłego⁷⁶.

Wprowadzeniu człowieka we wspólnotę Kościoła, czy to ziemskiego, czy niebieskiego, zawsze towarzyszy modlitwa tej samej wspólnoty, do której wchodzi⁷⁷. Najlepszym podsumowaniem niech będą słowa św. Pawła zawarte w Pierwszym Liście do Koryntian: „Teraz widzimy jakby w zwierciadle, niejasno; wtedy zaś zobaczymy twarzą w twarz. Teraz poznaję po części, wtedy zaś poznam tak, jak i zostałem poznany” (1 Kor 13,12). Wprowadzenie teologiczno-pastoralne do obrzędów chrztu, mówiąc o jego godności i wskazując znaczenie, zaznacza, że jest to moment, w którym człowiek zostaje wprowadzony we wspólnotę z Ojcem, Synem i Duchem Świętym⁷⁸. Wyraża to także formuła trynitarna oraz aklamacja po rycie wody⁷⁹. Chrzest dokonuje się „W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego”, a następnie wyrażana jest chwała Trójcy, która dokonała tego dzieła. Wprowadzenie do obrzędów wtajemniczenia dorosłych ujmuje tę tajemnicę, opisując ją jako działanie Przenajświętszej Trójcy⁸⁰, która na „wezwanie przez celebransa działa, zaliczając wybranych do grona przybranych dzieci i włączając ich do swojego ludu⁸¹”.

Przez zaproszenie i włączenie człowieka w życie Boże człowiek otrzymuje życie wieczne, ponieważ Bóg jest Bogiem żywych, a także jest pełnią życia, która jest

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Paweł Milcarek. 2013. „Małżeństwo, chrzest i pogrzeb. Pierwsze posoborowe zmiany w Rytuale Rzymskim”. *Christianitas* 55: 121–164.

⁷⁶ Alfons Labuda. 1980. „Teologia Mszy pogrzebowej *Praesente corpore*”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 33 (3): 145–162.

⁷⁷ Por. Krzysztof Szwarek 2011. „Kościoł jako *realitas complexa* w świetle tajemnicy obcowania świętych”. *Teologia w Polsce* 5 (1): 78.

⁷⁸ OCD 5, OCWD.

⁷⁹ OCD 68.

⁸⁰ Por. Jan Szczurek. 2003. *Trójjedyny: Traktat o Bogu w Trójcy świętej Jedynym*. Kraków, 132.

⁸¹ *Wprowadzenie teologiczne i pastoralne* [w:] OCWD, pkt. 31.

podstawową nadzieją dla tych, którzy w Niego wierzą⁸². W człowieku ta przemiana, która w zasadzie jest inicjacją, dokonuje się na chrzcie⁸³. Również w obrzędach pogrzebu słowa prośby, które wypowiada celebrans: „Niech Bóg dokończy w Tobie dzieła, które rozpoczął na chrzcie świętym”⁸⁴ oraz „Niech Bóg przyjmie Cię do swojej Chwały”⁸⁵, odnoszą się do tego momentu wejścia we wspólnotę osób Bożych. Prośba, by Bóg dokończył to, co zapoczątkował, ma na celu pełne wprowadzenie ochrzczonego do *Comunione Trinitatis*⁸⁶; jest ono raczej uczestnictwem w samym „sercu Boga”. *Transitus*, który dokonuje się zarówno w obrzędach chrztu, jak i w obrzędach pogrzebu, przeprowadza człowieka w inną rzeczywistość. Człowiek, wchodząc w Misterium Paschalne Jezusa Chrystusa, przekracza pewien próg, przeżywa „symboliczną” śmierć dla grzechu i narodziny do życia z Bogiem, dopiero jednak w tajemnicy własnej śmierci jednoczy się z Chrystusem, tak jak Chrystus zjednoczył się z rodzajem ludzkim⁸⁷, czyli w sposób doskonały⁸⁸.

5. Zakończenie

Jak widać na wskazanych przykładach, oba obrzędy pomimo różnej rangi mają wiele wspólnych elementów, zaczynając od wspólnego źródła, jakim jest Misterium Paschalne Jezusa Chrystusa, a także elementy nawiązujące do tego Misterium zarówno w warstwie symbolicznej, jak i w językowej. Podobieństwo i wspólne motywy odnajdujemy również na płaszczyźnie eschatologicznej i inicjacyjnej. Wnioski płynące z niniejszej analizy są następujące: po pierwsze, obrzędy te mają wspólne źródło teologiczne. Po drugie, pomimo celebracji różnych momentów życia człowieka nie stoją do siebie w opozycji, lecz w pewnym sensie są współtlotne, wzajemnie do siebie nawiązują i korespondują. Nie stanowią dwóch niezależnych celebracji, ale wpisują się w pewien nurt i proces ludzkiego życia i uświęcenia człowieka w czasie. Po trzecie, posiadają wymiar inicjacyjny i katechizacyjny. Owo połączenie może okazać się szczególnie przydatne w przygotowywaniu homilii obrzędowych wygłaszanych podczas celebracji chrztu i pogrzebu. Zarówno

⁸² Por. Tamże, s. 121.

⁸³ Por. Tamże, s. 362.

⁸⁴ OP 65.

⁸⁵ OP 65.

⁸⁶ Por. Szczurek. 2003. *Trójjedyny*, 362.

⁸⁷ Jan Decyk. 2002. *Ludzki i Boży wymiar śmierci*. Warszawa, 138.

⁸⁸ MR, 5. *Prefacja o zmarłych*, nr 90, s. 107*.

podczas udzielania chrztu można nawiązać do obrzędów pogrzebu, jak i podczas celebracji pogrzebu do sytuacji sakramentu chrztu. Niniejszy artykuł można wykorzystać również w procesie inicjacji i katechizacji, a także jako zaczątek do dalszej systematycznej refleksji nad różnymi relacjami celebracji liturgicznych.

Bibliografia:

- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. 1989. Poznań: Pallottinum.
- Obrzędy chrztu dzieci. Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 2015. Księgarnia św. Jacka, Katowice.
- Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych. Dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*. 2007. Księgarnia św. Jacka, Katowice.
- Obrzędy pogrzebu dostosowane do zwyczajów polskich. Wydanie drugie uzupełnione*. 2008. Księgarnia św. Jacka, Katowice.
- Biszko Tomasz. 2009. „Sakrament chrztu św. w świetle Katechizmu Kościoła Katolickiego”. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 8, 1 (14): 45–59.
- Boros Ladislaus. 1974. *Mysterium mortis: człowiek w obliczu ostatecznej decyzji*. Tłum. Bernard Białecki. Instytut Wydawniczy PAX. Warszawa.
- Bouyer Louis. 1973. *Misterium paschalne*. Tłum. Andrzej Zuberbier. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Czerwik Stanisław. 1981. Wtajemniczenie chrześcijańskie. W *Sakramenty wtajemniczenia chrześcijańskiego*. Red. Józef Kudasiewicz. ATK. Warszawa: 9–16.
- Czerwik Stanisław, Kudasiewicz Józef, Łach Jan, Skowronek Alfons. 1973. *Sakrament chrztu. Liturgia, teologia, Pismo św.* Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Decyk Jan. 2002. *Ludzki i Boży wymiar śmierci*. Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Warszawa.
- Decyk Jan. 2011. „Pascha jako szczyt roku liturgicznego”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 24 (1): 107–120.
- Hadalski Jan. 2008. „Perspektywy rozwoju dzieciństwa Bożego”. *Anamnesis* 53: 78–88.
- Jan Paweł II 2003. „Ecclesia de Eucharistia”. W *Encykliki Ojca Świętego Jana Pawła II*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Katechizm Kościoła Katolickiego. 2009. Poznań: Pallottinum.
- Konecki Krzysztof. 1980. „Paschalna wymowa symboli odnowionych obrzędów pogrzebu”. *Ateum Kapłańskie* 430: 199–206.
- Labuda Alfons. 1980. „Teologia Mszy pogrzebowej *Praesente corpore*”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 33 (3): 145–162.
- Lijka Kazimierz. 2007. *Rewaloryzacja roli paschału w odnowionej liturgii Wigilii Paschalnej*. Wydział Teologiczny. Poznań.

- Migut Bogusław. 2009. „Rok liturgiczny aktualizacją Misterium Chrystusa”. *Rocznik Teologiczny* 1: 56.
- Milcarek Paweł. 2013. „Małżeństwo, chrzest i pogrzeb. Pierwsze posoborowe zmiany w Rytuale Rzymskim”. *Christianitas* 55: Wydawnictwo Tyniec.
- Mszał rzymski dla diecezji polskich*. 2009. Poznań: Pallotinum.
- Nadolski Bogusław. 1992. *Liturgika*. T. 3: *Sakramenty, sakramentalia, błogosławieństwa*. Pallotinum, Poznań.
- Nadolski Bogusław. 2001. *Chrzest sakramentem pielgrzymowania*. W *Chrzest na nowo odczytany...* Red. Jan Decyk. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego: 77–88.
- Nadolski Bogusław. 2008. „Teologiczne znaczenie wyrażenia: «wspomnienie chrztu»”. *Anamnesis* 53: 51–60.
- Nitecki Piotr. 1977. „Nowe *Ordo Exsequiarum* a Paschalne Misterium Chrystusa”. 15 (1): Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. Warszawa.
- Nowakowski Przemysław. 2012. Eschatologiczny charakter liturgii wschodniej. W *A świętyni w nim nie dojrzałem....* Red. Krzysztof Porosło, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec, 55.
- Pisarzak Marian. 1980. „Teologia modlitwy za zmarłych według rytuału «Obrzędy pogrzebu»”. *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 3: 127–144.
- Ratzinger Joseph. 1985. *Eschatologia, śmierć i życie wieczne*. Tłum. Michał Węclawski. Poznań: Wydawnictwo Święty Wojciech.
- Rzemiński Wojciech. 2012. *Eucharystia liturgią nieba i ziemi*. Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec.
- Salij Jacek. 1969. „Pogrzeb chrześcijański jako uobecnienie tajemnicy chrztu”. *Homo Dei* 38: s. 187–193.
- Sielepin Adelajda. 1996. *Chrystus pośród was, nadzieja chwały*. Hodie Wydawnictwo Diecezjalne, Sandomierz 1996 (344 s.).
- Sielepin Adelajda. 2005. Eschatologiczne powołanie człowieka w świetle chrześcijańskiej inicjacji. W *Ku liturgii nadziei. Księdzu dr. Bolesławowi Margańskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Red. Robert Biel, Biblos, Tarnów 2005, 129–145.
- Sielepin Adelajda. 2011. Traditio Symboli. Inicjacja w rzeczywistości wiary w świetle obrzędu dla kandydatów do chrztu. W *Inicjacja liturgiczna*. Red. Adelajda Sielepin, UPJPII Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2011, 89–121.
- Sielepin Adelajda. 2012. Eschatologia w obrzędach pogrzebu katolickiego. W *Studia liturgiczne*. T. 8. Red. Czesław Krakowiak, Waldemar Pałęcki. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, s. 72.
- Smentek Izabella. 2011. „Eschatologia w ujęciu Jana Pawła II”. *Warszawskie Studia Teologiczne* 24: 81–93.
- Szczurek Jan. 2003. *Trójjedyny: Traktat o Bogu w Trójcy świętej Jedynym*. Wydawnictwo Naukowe PAT. Kraków.

- Szwarc Krzysztof. 2011. „Kościół jako *realitas complexa* w świetle tajemnicy obcowania świętych”. *Teologia w Polsce* 5 (1): 75–94.
- Wiśniewski Piotr. 2015. „Monodia łacińska w XLI edycji Śpiewnika kościelnego ks. Jana Siedleckiego”. *Teologia i Człowiek* 30 (2): 111–128.
- Witczyk Henryk. 2001. Przejście przez Morze Czerwone jako figura chrztu (Wj 13,17–15,18.21). W *Święte Triduum Paschalne*. Red. Czesław Krakowiak, Józef Kudasiewicz, Henryk Witczyk, Współczesna Ambona, Kielce 2001.
- Zachara Maciej. 2012. Eschatologiczny wymiar chrztu i eucharystii w wybranych świadectwach z I tysiąclecia. W *A świętyni w nim nie dojrzałem...* Red.: Krzysztof Porosło, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec 2012, 29–50.

PAWEŁ ODZIOMEK, mgr lic., prezbiter Archidiecezji Krakowskiej, w 2016 r. uzyskał tytuł magistra teologii na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, a w 2020 r. licencjat na tej samej uczelni, od 2018 r. doktorant w Instytucie Liturgicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; e-mail: pawelodziomek@gmail.com